

Кучеренко Ірина

ЕВОЛЮЦІЯ МОРАЛІ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У статті розглянуто радянську версію тоталітарного режиму, функціонування якого було спрямоване на радикальну зміну суспільства, що забезпечувалося офіційною тотальною ідеологією як утопічним баченням нового політичного устрою. Також висвітлюються особливості функціонування правлячої партії та її лідерів.

Особлива увага приділяється морально-етичній сфері, яка сприяла забезпеченню високого рівня участі громадян у політичному житті тоталітарного суспільства.

У роботі висловлені міркування щодо низки трансформаційних особливостей, яких зазнало і зазнає українське суспільство на шляху від тоталітаризму до демократії.

Дослідники процесів трансформації – Х.Лунц, А.Степан і Р.Гантер вважають, що “найважливішою переминою, яка пояснює хід посткомуністичного розвитку, є природа старого режиму, який було повалено”¹. Наукова проблематика визначення тоталітаризму містить у собі низку проблем – відмінності різних конкретно-історичних тоталітаризмів, етапи та закономірності еволюції тоталітаризму, походження і час виникнення тоталітарних режимів, інституційні та ідеологічні механізми їх функціонування, причини занепаду. Однією з таких дефінітивних проблем є питання подібності тоталітарного режиму з авторитарним, що подекуди призводить до змішування цих понять і явищ, особливо, коли аналізуються історичні періоди переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії.

Доречним буде відзначити загальний стан дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській

історіографії². Зокрема, О.Рубльов констатує, що такі дослідження почалися наприкінці 80-х років і набули потужного імпульсу зі здобуттям Україною незалежності. Разом з тим він наголошує, що “праць, які б подавали панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні упродовж усього періоду його існування не так уже й багато” при цьому відзначаючи, насамперед, роботи І.Біласа, С.Білоконя, І.Винниченка, В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Ю.Шаповала, Б.Яроша. Прикметним є те, що найбільших успіхів у витлумаченні проблематики тоталітаризму досягнуто саме на ниві вітчизняної історичної науки. Таким чином, створено всі передумови для розробки адекватних теоретичних схем і тлумачень у рамках української політичної науки.

Загалом проблематика теоретичної інтерпретації радянського тоталітаризму залишається відкритою, адже науковці та мислителі тих народів, які зазнали тоталітарного досвіду поки що не створили адекватних пояснювальних схем, користуючись теоретичними побудовами західної суспільної науки. Однак і в рамках вітчизняної, і зарубіжної політичної науки тривають суперечки щодо етапів еволюції тоталітарного режиму, тобто стосовно того, наскільки сам радянський тоталітаризм як цілісний суспільний устрій зберігав впродовж своєї історії системну ідентичність. Так, З.Бжезинський і Х.Лунц говорять про “комуністичний авторитаризм”, а Х.Лінц, А.Степан і Р.Гантер визначають постсталінський комунізм як “постсталінізм”, розглядаючи його (поряд з тоталітаризмом, авторитаризмом, демократією і султанізмом) як ідеальні типи³. В той же час, окремі вітчизняні науковці визначають режим на теренах Радянського Союзу як тоталітарний⁴.

Саме кінець 80-х рр., за оцінкою Г.Чернявського, характеризується розпадом тоталітарного режиму, що розпочався московськими подіями, пов’язаними з появою в 1989 р. політичної опозиції на З’їзді народних депутатів, який відбувся весною того ж року. Поглибленню цих процесів сприяло виникнення в 1990 р. альтернативної державної влади в

Російській Федерації під керівництвом Б.Єльцина і остаточно завершився вибухом, що призвів до ліквідації тоталітарної системи⁵.

“Класичний” характер радянського тоталітаризму ніхто ще не спростував. Таким він був принаймні до хрущовської “відлиги², яка і дала можливість деяким дослідникам стверджувати, що радянський режим того часу був авторитарним чи посттоталітарним. Але “затягування гайок”, що його здійснив Л.Брежнєв, знову наблизило радянський режим до еталону тоталітарності.

Численні дослідження трансформаційних змін у руслі політичної історії на теренах Радянського Союзу свідчать, що жодна диктатура не змінювала суспільство настільки радикально і всеохоплююче, як це вдалося її безпосередньому інституційному засобові – комуністичній владі. Головною системоутворюючою ознакою тоталітаризму в СРСР було існування єдиної керівної партії, що, власне, максимально наблизило його до цілковитого втілення тоталітарного ідеалу. Партія і державне керівництво були однією спільнотою, хоча й зберігали позірне співіснування двох паралельних структур влади (партійної і державної). На думку Г.Чернявського, ця особливість давала радянському режимові принаймні кілька переваг. По-перше, це можливість поширення влади за рахунок дублювання адміністративно-бюрократичної машини, члени якої отримували відносно високу винагороду і загалом виявляли якщо не вірність, то принаймні лояльність до режиму. По-друге, це давало змогу в будь-який час перенести відповідальність за той чи інший прорахунок чи невдачу з партії, а перш за все з її керівництва, на державно-адміністративних виконавців і т.п. Такий підхід значно полегшував перегрупування сил і досягнення будь-якої мети, котра визначалася найвищими партійними керманічами. По-третє, формальне збереження державних структур, поряд з партійними, мало ідеологічно-пропагандистське значення, надаючи можливість особам, котрі перебували у владних структурах, невтомно промовляти давно

вихолошені фрази на кшталт: “радянська демократія”, “демократія найвишого гатунку”, “влада Рад”⁶.

На думку Е.Гелнера, особливість режиму, який панував у Радянському Союзі, полягає в тому, що він був орієнтованим саме на етичні цінності⁷. У цьому контексті доречним буде взяти до уваги й точку зору спочатку видатного діяча комуністичного режиму Югославії, а потім дисидента – Мілована Джиласа*. Можна погодитися з його твердженням, що комуністи, окрім того, ще й звичайні люди, котрі зобов’язані були дотримуватися моральних приписів, загальноприйнятих в людському суспільстві. Етичні пустоти в них не причина, а наслідок методів, котрими вони користуються⁸. У всіх своїх кодексах та статутах, а також на словах комуністи – безумовні прихильники верховенства етики і гуманізму⁹. В той же час вони самі визнають, що “подекуди” і за певних “обставин” просто вимушені порушувати власні етичні норми. Взнявши на себе важке завдання – примусом докорінно перетворити все суспільство, комуністи повинні були озброїтися жорстокістю.

На думку І.Дзюби, тоталітаризм в особі комунізму, з одного боку, побудував такий світ, точніше, винайшов таку “зброю суспільної стабільності”, що породжує стандартних осіб, з іншого боку, його метою було формування “нової людини”. Тому про “комуністичну мораль”, “нову людину в умовах соціалізму” комуністи говорять як про певні піднесені етичні категорії¹⁰. Таке суспільство потребувало нових людей – виховання наступних поколінь і перевиховання сучасників.

Будь-яке суспільство (авторитарне, демократичне, тоталітарне) неможливе без управління, що породжує потребу в правлячій верстві. Разом з тим, новий владний клас, за умов комунізму, виник не одразу. Він поступово перетворювався із

* Належність до комуністичної еліти насичує праці М.Джиласа колосальним досвідом, що, певною мірою, дає можливість розглянути анатомію комуністичної моралі “зсередини”. З іншого боку, на думку вчених, є також підстави вважати, що М.Джиласу все-таки не вдалося вповні позбутися ряду марксистсько-ленінських ідеологем.

революційного у власницький і реакційний, відповідно і його методи, незмінні ззовні, трансформувалися із революційних на поневолюючі. Поетапність такого переходу та адаптацію до “нового життя” вдало розкриває М.Джилас¹¹.

На початку комунізм був привабливим для людей високої моралі: відданих, досвідчених, окрилених борців, пов’язаних воедино не лише ідеєю, але й товариськістю, солідарністю, зумовлених спільністю мети. В той час слова вкрай рідко розбігалися з діями.

Цю початкову революційну моральність М.Джилас асоціював з мораллю секти, але мораллю високого гатунку. Однак усе це повільно згасало і руйнувалося на шляху сходження комуністів до вершин влади і могутності. Натомість залишалися чисті форми і звички, а істинний зміст вихолощувався. Ієрархічна закостенілість і замкненість, кар’єризм, егоїзм, рабська заздрість і помста з наближенням до влади витісняли первісні шляхетні якості. У будь-який спосіб провідники комуністичного руху зрікалися честі й імені, істини і моралі аби лише не втратити належності до класу правителів.

Таким чином, у той час, як найкращі людські якості були умовою виникнення революційного руху, джерелом його привабливості і сили, то дух кастовості, за цілковитої зневаги до етики та доброчесності, був умовою збереження його могутності, його виживання. Хто не зміг зрозуміти цієї діалектики розвитку комунізму, той не в змозі був і збагнути так званих московських процесів, позначених інтригами, наклепами, підтасовками та провокаціями.

Моральна деградація провідних втілювачів комуністичної ідеї не вочевиднювалася, допоки вони не почали безпардонно зводити рахунки у власних лавах, передовсім з тими, хто прагнув привести у відповідність справи і слова. Однак моральна деградація в очах сторонніх спостерігачів ще не означала слабкості комунізму. Навпаки, “московські процеси” не послаблювали, а зміцнювали систему і позиції Сталіна. Новий правлячий клас дедалі більше зміцнював свої позиції, набирив

сили, звільнившись від моральних “табу”. Згасаючи як ідея, не в змозі відкрито “матеріалізуватися”, комунізм вимушений був триматися за владу як за головний засіб і основний чинник збереження своєї гегемонії над людьми. Однак така політика, котра, на думку Г.Чернявського, подовжує існування тоталітарного устрою, руйнує органічні передумови внутрішньої структури будь-якого людського суспільства, його економічні, соціальні, культурні, моральні, духовні зв’язки і, головне, характер діяльності людей¹².

Тоталітарні риси були властиві українському суспільству першого десятиліття незалежності, яке внаслідок тривалої соціальної інженерії було майже позбавленим суттєвих передумов побудови громадянського суспільства і демократії загалом. Тоталітарне минуле породило політичну апатію, несприйняття, відверту відразу та байдужість до тих, хто править.

К.Костюк намагається визначити диспропорції і протиріччя, які руйнують тканину суспільної моралі в Росії. Серед перерахованих ним деякі є релевантними і для ситуації в Україні. По-перше, це протиріччя “потаємного і явного”: “Явне належить сфері суспільного контролю, а потаємне – у віданні власної совісті. Стосовно політичної моралі, явне відповідає офіційному, належному до правового контролю, неявне – неофіційному, яке виходить за межі сфери правових відносин. Завдання моральної свідомості – забезпечити однорідність поведінки в цих окремих сферах: нормативної поведінки в умовах відсутності суспільного контролю в першому випадку, правової – за відсутності правового контролю в другому випадку. І якщо більша частина соціальних відносин випадає зі сфери суспільного і правового контролю, то це лише свідчить про невідповідність соціальної системи суспільній практиці. В незначних обсягах ця невідповідність може компенсуватися політичною мораллю, в “занедбаних” випадках призводить до руйнування політичної моралі і розпаду соціальної системи. Неадекватність, гіпертрофований розвиток прихованого на шкоду явному є характеристикою сучасного політичного ландшафту”¹³. Радянські часи, про що

з-поміж інших праць переконливо свідчать дослідження А.Авторханова, А.Зінов'єва, Ю.Шаповала, Б.Дем'яненка та ін.¹⁴, ілюструють характерні риси системи політичного керівництва, протилежні принципам правової держави (система офіційних “радянських” державних установ і реальне партійне керівництво; телефонне право, цензура, офіційна конституція і реальне переслідування дисидентів).

Докладаючи ознаки “тоталітарного синдрому”** до України 1990-х років, О.Майборода слушно обґрунтовує наявність у ній так званих фрагментарних реліктів тоталітаризму з погляду їх інерційності та цілеспрямованого збереження правлячою елітою¹⁵. Офіційна ідеологія, система терору (проти “ворогів режиму”, що супроводжується вибірковістю відкриття кримінальних справ), контроль партії влади над засобами масової інформації, централізоване керівництво економікою — ці та інші ознаки притаманні нинішнім українським реаліям, які співіснують з індивідуалістичною психологією українського народу.

За тоталітарного режиму у ставленні до влади радянських людей переважали два почуття — страх (що переростав у повагу й відданість) і глибока недовіра. Нині, як слушно відзначає І.Дзюба, страх зник, отже, не стало й зумовленої ним поваги; зате недовіра поглибшала¹⁶. Влада мала б усвідомлювати цю історичну спадщину недовіри й одним із головних своїх завдань поставити створення атмосфери довіри шляхом “опрозорення” механізмів її діяльності та процедур прийняття рішень.

Перебіг і результат виборів на пост Президента України 2004 р. засвідчив повернення кредиту довіри більше половини громадян владі. І хоча вважається дещо зарано здійснювати вивірену оцінку її діяльності, все ж таки варто вказати на деякі характерні особливості, які вже зазначає провідна вітчизняна преса. Йдеться про феномен, названий “синдромом амбіційної несумісності”, який уразив українську владу, починаючи від

** Перелік ознак тоталітаризму, що у 1956 р. першими запропонували К.Фрідріх і З.Бжезинський.

Президента, захопивши Кабінет Міністрів, зачепив парламентські маси, безпосередньо позначившись на керівництві Ради загалом. В результаті – серед керівників країни немає жодного політика, який ставив би інтереси держави вище за особисті амбіції¹⁷. Численні ЗМІ перенасичені “рецептами” перших осіб держави: як внаслідок парламентських виборів здобути контроль над країною; як зірвати конституційну реформу; зберегти конституційну реформу; переділити телевізійні канали; не допустити до переділу медійного електронного поля партнерів із правлячої коаліції; узяти під контроль суди; стати єдиним і незамінним провідником російських інтересів; як вчинити зі “схемами” колишньої влади в газовому секторі і в секторі відмивання ПДВ; мінімізувати компетенцію СБУ і т.п.

Свого часу, Е.Фром сказав: “Демократія – це система, котра не на словах, а на ділі створює економічні, політичні і культурні умови для повноцінного розвитку індивіда як особистості. Розвиток особистості – це визнання і реалізація унікальних можливостей, що є в кожній людині. Майбутнє демократії залежить від реалізації індивідуалізму в тому позитивному його розумінні, яке є суміжним з поняттям індивідуальності”¹⁸. Можна погодитися з думкою, що “чистих” соціальних систем взагалі ніколи не було, як і “чистого” рабовласництва, капіталізму або “чистої” демократії. До речі, про останню нині більше говорять як про таку, яка відкілясь “експортується”.

На думку І.Дзюби, саме глибока деукраїнізованість – емоційна, культурна, світоглядна – більшої частини керівного політичного, економічного, промислово-інженерного корпусу є суб’єктивним чинником нашого занепаду й осоромлення перед світом¹⁹. Безумовно, впродовж ХХ ст. українське суспільство зазнало чималих трансформацій, що не могло не позначитися на його світогляді та поведінці, породивши не лише соціально-економічні наслідки, а й руйнівні духовні та моральні.

У морально-етичному сенсі тоталітаризм еволюціонував від революційної політичної етики до державно-бюрократичної. Означена еволюція є аспектом еволюції всієї тоталітарної

політичної системи. Остання у своєму еволюційному розгорненні, минула декілька етапів, кожен з яких був позначений відповідними змінами в політико-етичному вимірі. З погляду так званих загальнолюдських цінностей морально-етична еволюція тоталітаризму може розглядатися як деградація – від щирої і самовідданої політичної етики сектантів-революціонерів до лицемірної та макіавеллістської політичної етики тоталітарних бюрократів.

Сучасна Україна несе на собі відбитки попереднього тоталітарного політичного устрою, в тому числі і в морально-етичному вимірі. Однак якими б не були переваги і недоліки тоталітарної політичної етики – всі вони мають бути подолані в контексті побудови нового політичного устрою. Навіть існування так званих загальнолюдських моральних цінностей не може заперечити тієї структурно-функціональної “істини”, що кожен політичний устрій потребує відповідної собі системи політичної етики.

¹ Див. у: *Мачкув Е.* Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // *Полис.* – 2000. – № 4. – С. 38–59.

² *Рубльов О.С.* Дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.” Чернівці, 2000. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 319–325.

³ Див.: *Мачкув Е.* Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // *Полис.* – 2000. – № 4. – С. 40.

⁴ *Полохало В.* Від України комуністично-тоталітарної до України пост-тоталітарної? // *Політична думка.* – 1994. – № 2. – С. 19–20; *Долженков О.* Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. – Одеса, 2000. – 194 с.; *Долженков О.* Сутність політичного режиму в Україні // *Нова політика.* – 2000. – № 2. – С. 9–11;

⁵ *Чернявский Г.И.* Тень люциферова крыла: Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма. – Харьков, – 2003. – С. 307.

⁶ Там же. – С. 130–132.

⁷ *Геллнер Э.* Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М., 1995. – С. 14.

⁸ *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. — М., — 1992. — С. 301.

⁹ Моральный кодекс строителя коммунизма. — М., 1965. — 175 с.; *Титаренко А.И., Гусейнов А.А., Бакистановский В.И. и др.* Марксистская этика. — М., 1986. — 366 с.; *Богданова О.С., Калинина О.Д.* Основы коммунистической морали. — М., 1984. — 176 с.; *Смирнов Г.Л.* Советский человек: формирование социалистического типа личности. — 3-е изд., доп. — М., 1980. — 463 с.; *Чорнокозова В.М., Чернокозов І.І.* Бесіди на морально-етичні теми. — К., 1976. — 109 с.; Лекционная пропаганда: вопросы теории, организации и методика / Под.общ.ред. *Б.И.Королева.* — К., 1989. — 376 с.

¹⁰ *Дзюба І.М.* Пастка: тридцять років із Сталіним. П'ятдесят — без Сталіна // *Дзеркало тижня.* — 2003. — № 9 (8–14 березня).

¹¹ *Джилас М.* Указ.соч. — С. 300–323.

¹² *Чернявский Г.И.* Указ. соч. — С. 317.

¹³ *Костюк К.Н.* Политическая мораль и политическая этика в России // *Вопросы философии.* — 2000. — № 2. — С. 39–40.

¹⁴ *Авторханов А.А.* Империя Кремля. — Минск–Москва, 1991. — 112 с.; *Зиновьев А.А.* Коммунизм как реальность; Кризис коммунизма. — М., 1994. — 494 с.; *Шаповал Ю.* Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — Ін-т нац. відносин і політології НАНУ. — К., 1994. — 270 с.; *Петро Шелест.* Справжній суд історії ще попереду. Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. — К., 2003. — С. 206.; *Шаповал Ю.І.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — 557 с.; *Дем'яненко Б.Л.* Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. — К., 2000. — 251 с.; *Лозицький В. С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К., 2005. — 368 с.

¹⁵ *Майборода О.* Релікти тоталітаризму в сучасній Україні // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.* — К., 2003. — С. 71–76.

¹⁶ *Дзюба І.М.* Названа праця.

¹⁷ “Синдром амбіційної несумісності” // *Дзеркало тижня.* — 2005. — № 27 (16–29 липня).

¹⁸ *Фромм Э.* Бегство от свободы. — М., 1990. — С. 85.

¹⁹ *Дзюба І.М.* Національна культура як чинник майбуття України // *Починаймо з поваги до себе.* Статті, доповіді. — К., 2002. — С. 44–45.